

Odjeci i utjecaj Markovićeve djela u Hrvatskoj i Vojvodini u povodu zbornika „Svetozar Marković, omladina i marksizam”*

VLADO OŠTRIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

1. Zbornik »Svetozar Marković, omladina i marksizam« daje nove poticaje razgovorima o Svetozaru Markoviću. Zbornik je, doduše, objavljen šest godina nakon znanstvenog skupa (21. i 22. veljače 1977), ali je i nakon tih nekoliko godina i baš zbog određenog vremenskog razmaka pojava takve knjige — još jednog zajedničkog djela o Svetozaru Markoviću — nesumnjivo jedno od izvorišta za daljnja istraživanja. Može se prosuditi da će iz te knjige, iz njezinog sadržaja, proizići niz novih poticaja.

2. Jedno je od obilježja takvoga zbornika da su u njemu objavljeni doprinosi istraživanju odnosa u kojima se nalazi život i djelo Svetozara Markovića — na širim prostorima. Riječ je o jugoslavenskim i balkansko-podunavskim relacijama. Takvih priloga i podataka ima i u tom zborniku.¹

* Izdanje Srpske akademije nauka i umetnosti, Naučni skupovi, knjiga XIV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 4, Beograd 1982. Urednik zbornika bio je akademik Dušan Nedeljković. Promocija zbornika, 28. III 1983, bila je organizirana kao manji znanstveni skup o S. Markoviću. Sudjelovao sam prilogom koji sam kasnije znatno proširio, dopunio i snabdio bilješkama, s namjerom da ga priredim i za samostalno objavljivanje, kao prilog istraživanjima o S. Markoviću i u vezi s njime koja su i dalje veoma aktualna (poodmakli rad na Sabranim djelima S. Markovića, redovito održavanje godišnjih naučnih skupova na Svetozarevim susretima i objavljivanje zbornika tih skupova u Svetozarevu 1975—1985. i dr.).

¹ Karakteristične radove navest ću po skupinama. D. *Zografski*, Svetozar Marković o oslobodilačkoj borbi naroda Balkana, 69—78, dao je ponovo, nakon još nekih autora (kao što su D. Lukač, K. Milutinović), prikaz i analizu tih Markovićeve pogleda, nastavljajući tako i neka vlastita, prethodna istraživanja (usp. D. *Zografski*, Sličnosti i razlike u shvatanjima Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista, Naučni skup Svetozar Marković život i delo, 24—27. novembar 1975, Beograd 1977, 551—570; *isti*, Ekonomske prilike u Makedoniji i odraz ideja Svetozara Markovića na socijalistički pokret u Makedoniji, Svetozar Marković i ekonomske nauke, Svetozarevo 1976, 45—50). Skupina autora obuhvatila je relacije između S. Markovića i Vojvodine: Ž. *Milisaovac*, Socijalističke ideje u novosadskoj gimnaziji (1870—1880), 43—49; K. *Milutinović*, Svetozar Marković i Ujedinjena omladina srpska, 91—111; B. *Vranešević*, Svetozar Marković, vojvođanska nova omladina i marksizam, 151—158. U *Prikazu disku-*

Rekao bih da je jedan od smjerova za daljnje istraživanje Svetozara Markovića nesumnjivo i u dopunjavanju i povezivanju takvih širih relacija i u produbljivanju i proširivanju spoznaja koje se iz tih istraživanja mogu izvesti.

3. U zborniku ima, na primjer, određenih istraživanja i podataka kojima se proširuju spoznaje o odnosima između Svetozara Markovića i Hrvatske, za njegova života, ali i nakon njegove smrti.

U istraživanjima o Svetozaru Markoviću već smo uočili da postoje određene relacije između njegovog djela i prvih socijalista u Hrvatskoj.² Mislim da je vrijedno istaknuti ovu okolnost: vodeći ljudi iz zagrebačkog socijalističkog aktiva (zagrebačkog socijalističkog kruga) u prvoj polovici i oko sredine sedamdesetih godina dobrim dijelom su vršnjaci Svetozara Markovića. Prema tome, postoje određene niti vezâ što ih stvara mladost, polet mladosti, stjecanje životnih iskustava, a ujedno i sposobnost da se na osnovi tih iskustava intenzivno radi. Markovićev je vršnjak prvi urednik lista »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«³ u Zagrebu 1874, Dragutin Kale (Zagreb 11. I 1847 — Zagreb 13. V 1903).⁴ Kale i klub za pokretanje lista uspostavili se veze sa Srbijom uoči njegova izlaska i zatim već od prvih brojeva.⁵ Njihov je vršnjak i Kaleov suradnik, član uredništva, suradnik do zabrane lista i urednik njegova njemačkog dijela Dragutin Lihl.⁶

I on ima važno mjesto u vezama zagrebačkih socijalista sa socijalistima u Srbiji. U krug njegovih interesa ulazi i Svetozar Marković.

3.1. Precizirao bih podatke koje sam o njemu iznio u zborniku (245—246). D. Lihl je rođen u Severinu (ili, preciznije, nedaleko od nje-

sije dano je izlaganje A. Lebla o odnosu Vase Stajića prema S. Markoviću (243—246), o kojemu ću u daljnjem tekstu više reći (ad 5.3.). O relacijama s Hrvatskom govorila su dva autora: S. Komadinić, Jedno hrvatsko mišljenje o Svetozaru Markoviću iz 1877. godine, 51—54, sa *Prilogom* u kojemu donosi prijevod, na srpskom književnom jeziku, studije objavljene na njemačkom jeziku (54—65) i faksimil dijela teksta (67). V. Oštrić je iznio pretpostavku o autoru te studije (v. u *Prikazu diskusije*, 245—247). O tome više u daljnjem tekstu (ad 3. i 4.).

² Usp. V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1890), Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, 56, 59—60, 80—81; *isti*, Socijalisti u Hrvatskoj i Svetozar Marković, Naučni skup, Svetozar Marković život i delo, n. dj., 487—502.

³ List je dvojezičan, pa ima i dvojezični naslov. Citiranje dijela naslova može dovesti do zabunc. Na primjer, u knjizi »Savremenici o Svetozaru Markoviću«, Beograd 1976, objavljena su *oba nekrologa* S. Markoviću — hrvatski i njemački — ali tako kao da su objavljeni u *dva lista* — »Radnički prijatelj« i »Arbeiterfreund« (str. 148, 150).

⁴ Više o njemu: V. Oštrić, »Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!« (Prilog biografiji Dragutina Kalea), *Kaj*, 3/1973, 20—51.

⁵ Usp.: V. Oštrić, Socijalisti u Hrvatskoj i Svetozar Marković, n. dj., 488—489; 492—493 i d.

⁶ Stjecajem okolnosti u »Prikazu diskusije« (v. bilj. 1) njegovo je prezime drugačije zabilježeno na str. 245 i 246 (Lind). Na osnovi referata i priloga S. Komadinića i tog priloga diskusiji važnu ocjenu D. Lihla daje D. Nedeljković u širem kontekstu (Samoupravljanje u idejno-političkim koncepcijama Marksa, Engelsa, Černiševskog, Svetozara Markovića i Lenjina na delu, u knjizi »Revolucija i revolucionari na delu«, Svetozarevo 1980, 231).

ga, u Lukovdolu), 1848. godine.⁷ Otac mu je bio županijski liječnik. Nakon pučke škole u Ogulinu, D. Lihl je čak realne gimnazije u Zagrebu, ali je zbog siromaštva napustio V razred. Izučio je za tipografa — karakterističan primjer sociološki zanimljive pojave da tipografima postaju pripadnici različitih društvenih slojeva (tipografi su visokokvalificirani radnici — malobrojni u nerazvijenoj zemlji a svoj posao su tradicionalno smatrali »crnom umjetnošću«, a ne običnim zanatom). Kao mladi radnik putovao je po Austriji i Njemačkoj i radio u raznim tiskarama kao slagar, a zatim, u Budimpešti, kao korektor za hrvatski ili srpski jezik. Važan je suradnik u redakciji lista »Typographia« koji okuplja tipografe u Ugarskoj, a u vezama je i s tipografima u Hrvatskoj. I u Zagrebu je, od 1873. godine, veoma aktivan u radničkom pokretu, u zagrebačkom socijalističkom krugu koji ima na sredini 70-ih godina tri glavna uporišta: tipografsko društvo, obrtničko-radničko društvo i novine »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«. Lihl je jedan od pokretača lista. Ako je oznaka »l« u potpisu niza tekstova njegova, Lihl je pridonio socijalističkim motivima i značajkama u listu. Kada je u lipnju 1875. list bio zabranjen, u stanu Dragutina Lihla »glavnoga i pravoga suradnika 'Radničkoga prijatelja'« (formulacija u redarstvenom dokumentu) također je izvršena premetačina.⁸

U drugoj polovici 70-ih godina Lihl je u važnom životnom prijelazu. I dalje je aktivan u tipografskom društvu (bio mu je i predsjednik — izabran je 11. siječnja 1877), napisao je i uredio i neke društvene publikacije.⁹

Ne angažira se, koliko znamo, u radničkom pokretu izvan tipografskog društva, a i društvo sužava djelatnost i zatvara se. Rekao bih da je prijelaz k drugim životnim mogućnostima, k građanskoj karijeri, jasno označen, od 1879, radnim mjestom administratora u listu »Agramer Zeitung« (od 1881. je i suradnik, tj. član redakcije). Ipak je u tom prijelaznom razdoblju još sabrao svoje znanje o Svetozaru Markoviću u studiju kojoj je, po mojoj pretpostavci autor, a S. Komadinić je donosi i analizira u ovom zborniku.

4. Odnos prvih socijalista u Hrvatskoj prema djelu S. Markovića javlja se u njihovoj djelatnosti potkraj Markovićeve života (1874—

⁷ U zborniku ga spominjem kao Zagrepčanina (246) što moram precizirati. Nije Zagrepčanin po rođenju nego je to postao (živi u Zagrebu od 1873. do smrti 1900).

⁸ Neke je izvorne podatke o D. Lihlu iznosio publicist Vinko Cecić u više članaka (Rođenje, život i smrt Radničkog prijatelja. Prve radničke novine u Hrvatskoj u svjetlu arhivskih dokumenata, *Telegram*, br. 44 i 45, 24. veljače i 3. ožujka 1961; *Radnički prijatelj, Zagrebačka panorama*, 9/1961, 242—244; Internacionalističke veze socijalista u Hrvatskoj i Slavoniji u periodu Prve internacionale, *Zagrebačka panorama*, 1—2/1965, 88). O Lihlu i »Radničkom prijatelju« usp. V. Oštrić, Prilozi, n. dj., u bilj. 2, 55—59 i 78—80. Neke podatke donose i drugi autori (M. Gross, J. Cazi, L. Kovačević). Biografije iz pera historičara još nema.

⁹ Slovo na čast spomen-svečanosti Gutenberga i petogodišnjice tipografskoga društva slavljene dne 27. lipnja god. 1875. u Zagrebu. Prosborio ga Dragutin Lihl, slagar. U Zagrebu. — Tipografska izložba u Budimpešti. Popis izložaka hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim društvom tiskara i slovara priređenog posebnog odjela za Hrvatsku i Slavoniju, u Zagrebu 1878.

—75) zahvaljujući pojavi takvog medija kao što je prvi socijalistički list u Zagrebu. Određene relacije postoje i dalje i želio bih neke od njih ovdje istaći.

U istraživanjima o Svetozaru Markoviću, u velikom broju radova postoji određeno aktualiziranje. Traže se, istražuju odjeci, utjecaji, rezultati Markovičevog djelovanja poslije njegove smrti, u narednim generacijama, pa do naših dana. Taj smjer istraživanja pokazuje slične pojave i u Hrvatskoj.

4.1. Spomenimo najprije studiju o Svetozaru Markoviću koja je objavljena u listu »Agramer Presse« 1877. godine. O njoj je objavljen veoma vrijedan prilog Slobodana Komadinića.¹⁰ Ta je studija objavljena nedugo nakon Markovičeve smrti, u razdoblju — dodajem ovdje — krize socijalističkog pokreta i u Srbiji i u Hrvatskoj, i duljeg prijelaznog razdoblja do snažnije i kontinuirane obnove pokreta.¹¹

Okolnost da je ta studija objavljena u razdoblju krize zagrebačkog socijalističkog kruga koji je, u lipnju 1875, ostao bez svog lista, smatram važnom, jer to povećava njezino značenje.

Autor je naslovu »Svetozar Marković — čovek dela« dodao podnaslov »Opisan od jednog jednomišljenika« i time — iako ne kaže »socijalista« — jasno odredio svoj odnos prema Markoviću. Karakteristično je da je motto njegove studije jedna misao Georga Herwegha, revolucionara i revolucionarnog pjesnika. I sama formulacija u naslovu — »čovek dela« — upućuje na dobro upućenog istomišljenika koji sasvim dobro razumije Svetozara Markovića. Pojedina mjesta pokazuju da autor piše u Hrvatskoj, kao Hrvat, za hrvatsku publiku. Duhovite opaske upućene Josipu Miškatoviću, istaknutom hrvatskom političaru i publicistu oštra pera (str. 56, 63), pokazuju da je autor prisutan u zagrebačkoj sredini, tj. da mu je ta sredina osobno poznata. Autor je veoma jasan o hrvatsko-srpskim odnosima. Spominje »okolnosti da između Hrvata i Srba preovlađuje prokleta politička raspra, koja se prenosi čak i u oblast književnosti« (str. 55). »Činjenica da postoji uzajamna književna izolovanost« (str. 55) navodi ga da hrvatsku publiku upozna sa javnom djelatnošću Svetozara Markovića, »čoveka čija pojava za noviji kulturni razvitak kod Srba je od najvećeg značaja«. Autor razlikuje dva naroda, ali želi hrvatskim čitateljima približiti srpska politička i kulturna zbivanja i Markovičevu djelatnost i ideje. Prilično je pažnje posvetio Ujedinjenoj omladini srpskoj. Neka mjesta stvaraju dojam da je zbivanja neposredno

¹⁰ S. Komadinić, Jedno hrvatsko mišljenje, o. c. i Prilog. Taj je tekst objavljen kao »Originalni feljton za »Agramer Presse«, a S. Komadinić s pravom kaže da je »veliki članak točnije rečeno studija« (isto, 51—54).

¹¹ Kriza je u Srbiji u veoma značajnoj vezi s fizičkim nestankom S. Markovića i diferencijacijom među njegovim pristašama (njezin je izraz i rezultat — iako je riječ i o drugim okolnostima — postanak Radikalne stranke), a u Hrvatskoj sa stvarnom zabranom (onemogućavanjem izlaska) »Radničkog prijatelja« u lipnju 1875. i onemogućavanjem izlaska »Novog radničkog prijatelja« (1875—76). Nestanak vlastitog lista, s njegovim funkcijama središta veza i suradnje, doveo je do niza promjena u zagrebačkom socijalističkom krugu. Utjecajnije su umjerene tendencije, slabi utjecaj u legalnim radničkim društvima, neki se socijalisti okreću od neizvjesnosti socijalističkog djelovanja drugim životnim mogućnostima (to vrijedi i za D. Kalea i D. Lihla).

pratio, gotovo u njima sudjelovao. To će biti u vezi s Lihlovim već spomenutim boravkom u Budimpešti.

Analiza imena i navoda u tekstu pokazuje priličnu širinu autorova interesa i obrazovanja. Jedan spomen »afere Diring« (str. 59) upućuje i na relacije s Marxovim djelom.

Opresan je, rekao bih, i umjeren u nekim izrazima i ocjenama, što ne iznenađuje, jer piše za građanski list (a i sam je Lihl, kako sam već rekao, tih godina na prijelazu ka drugom životnom usmjerenju). Kad je riječ o utjecajima i uzorima u oblikovanju Markovićeve ideje ističe Černiševskog (str. 57, 64—65).

Interesantno bi bilo primijeniti analitičku klasifikaciju sudova o Markoviću koju u ovom zborniku donosi, u rezimiranom obliku, A. B. Stojković, na studiju u »Agramer Presse«.¹² Autor studije spominje na jednom mjestu Markovićeve »socijaldemokratska načela« (str. 62). Razabire se i da je njegovo shvaćanje tih načela pod prevladajućim utjecajem njemačke socijalne demokracije nakon kongresa u Gothi i usvajanja Gothskog programa (o tome je pisao još »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund« upravo u svom njemačkom dijelu).

Autor u »Agramer Presse« *smatra Markovića socijalistom* (sadržajne razlike između tih termina ovdje nema, nego je riječ o jezičnoj praksi — u germanskim i slavenskim jezicima prevladava termin »socijaldemokratski«, a u romanskim »socijalistički«), *visoko ga cijeni*, ne određuje ga pobliže unutar socijalističke misli, osim što ga *ne smatra utopistom*, nego *ističe da stoji na realnom tlu*, da je *realist i realističan* a da je svoje ideje izgradio *na naučnoj osnovi*. Autor smatra Markovića *revolucionarom*, ali na način koji proizlazi iz njegovog shvaćanja »socijaldemokratskih načela«: smatra da Marković zastupa političku i kulturnu borbu za *socijalno reformiranje države i društva* (u prvom redu ekonomsko-socijalno) koje će imati domete revolucije, a zamjenjuje onu i onakvu — inače neizbježnu — socijalnu revoluciju koja bi, u uvjetima krajnje i pojednostavnjene zaoštrenosti odnosa između paupera (proletera) i kapitalista, rada i kapitala, imala pojavne oblike »uništavajuće borbe svih protiv svijeta«, tj. bila bi samo razaranje.

Dodao bih (a o tome sam govorio u toku diskusije na naučnom skupu) da su te ocjene nastavak mišljenja o Svetozaru Markoviću što su izrečena u listu »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«. Za ljude oko tog lista Marković je socijalist, veoma ga cijene, a pobliže ga ocjenjuju s dvije odrednice: nije utopist nego je a) naučni i b) realni socijalist. Realan je, jer utemeljuje stvarni socijalistički pokret u određenoj zemlji. Uz to, socijalist je »evropske škole«. U svom djelu i djelovanju slijedi Marxa i Lassallea, u osnovnim vidovima njihovog značenja koje naši socijalisti smatraju najbitnijima: Marx — osnivač naučnog socijalizma; Lassalle — osnivač prve radničke partije. Marković čini i jedno i drugo — tj. radi na širenju i primjeni ideja naučnog socijalizma i na praktičnom utemeljenju socijalističke partije (u prvotnom smislu skupa istomišljenika) u

¹² Usp. A. B. Stojković, Da li je Svetozar Marković marksist (Pregled dosadašnjih važnijih mišljenja), Svetozar Marković, omladina i marksizam, 229—241.

određenom društvu određene zemlje, s njezinim balkanskim južnoslavenskim, slavenskim i evropskim odrednicama.

4.1.1. Razmotrio bih pitanje lista u kojemu je studija o Markoviću objavljena. »Agramer Presse« izlazi od 1. siječnja 1877. i uklapa se u veoma dugu tradiciju (1786—1945) zagrebačke štampe na njemačkom jeziku, namijenjene domaćoj publici s njemačkim obrazovanjem. List je u opoziciji prema vladi bana Ivana Mažuranića i Narodnoj stranci, u tome je žestok, ali izražava osobnu politiku svog izdavača Josipa Franka (1844—1911), pa unutar pravaških elemenata ne pripada zaista ozbiljnoj načelnoj opoziciji. »Ratuje« i s vladom i s drugom opozicijom. Vlada ga je onemogućila 31. siječnja 1878, ali ga nasljeđuje, kratkotrajno, »Kroatische Post« (od 3. veljače 1878. do travnja 1879).¹³

»Agramer Presse« je, dakako, građanski list i nipošto nije blizak socijalističkim idejama i radničkom pokretu. Novoosnovana štamparija tog lista, istog naziva, odbila je prihvatiti cjenik (kolektivni ugovor) zagrebačkih tipografa iz 1872. godine, pa su tipografi u toj štampariji stupili u štrajk, a zagrebački ih tipografi podržali. Oštro su napali i sam list — njegov sadržaj, način uređivanja, stil i jezik — a J. Frank ih je zauzvrat optužio da su socijaldemokrati i podsjetio na (parišku) Komunu (strah od nje još je živ i u zagrebačkom građanstvu).¹⁴

Pitanje je kako je moglo doći do objavljivanja studije o Markoviću u tom listu. Predložio bih četiri elementa objašnjenja. 1) J. Frank je složena osoba, sposobna za priređivanje iznenađenja. U ovom je slučaju važno da je, između ostalog, i građanski liberalan u nekim pitanjima.¹⁵ 2) Njegova osobna politika, koja mu je s vremenom pribavila glas amoralnog političara, uključivala je i neke poteze za stjecanje političkih poena kod Srba u Hrvatskoj, baš za izlaženja »Agramer Presse«.¹⁶ I to je moglo utjecati da prihvati tekst o srpskim temama, tj. studiju o Markoviću. 3) Događaji na Balkanu 1877. izazivali su živ interes i u štampi¹⁷ i u djelatnosti političkih grupa.¹⁸ Studija o Markoviću mogla se po ve-

¹³ Usp. o tom listu: *M. Despot*, Nekoliko podataka o akciji slagara Huga Gerbersa u Zagrebu godine 1877, *Putovi revolucije*, 1—2, 1963, 392; *M. Rojnić*, Agramer Presse, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izdanje, 1, 31; *M. Orešković*, Agramer Presse, Hrvatska enciklopedija, 1, 97; *R., Frank Josip*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, 387; *V. Cilića*, Slom politike Narodne stranke (1865—1880), Zagreb 1970, 181—182.

¹⁴ Više o tome: *M. Despot*, n. dj., 392—397.

¹⁵ Njegov prvi list, »Die Drau« (izlazi u Osijeku, od 19. srpnja 1868), pokrenut je u sklopu vrlo reakcionarnih (unionističkih) političkih kombinacija (usp. *J. Horvat*, Povijest novinarstva Hrvatske 1771—1939, Zagreb 1962, Prvi nastup dra Josipa Franka u novinstvu i politici Hrvatske, 236—237 i d. — 247, 257—258). U čitavu Frankovu djelovanju prepliću se konzervativne i liberalne značajke.

¹⁶ *J. Horvat*, n. dj., 257, citira Augusta Šenou koji bilježi da se Frank potajno nudio za saborskog kandidata u Pakracu hvaleći se srpskim biračima da u »Agramer Presse« brani srpske interese.

¹⁷ Usp.: *J. Horvat*, n. dj., 257—262.

¹⁸ Dobar je primjer zagrebački miting Narodne stranke upravo u kolovozu 1877. sa svrhom »da se odredi stajalište Hrvatske u vezi s događajima na Istoku«. Usp.: *V. Cilića*, O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, *Historijski zbornik*, XXI—XXII, 1968—69, 161—163.

ćem dijelu sadržaja uključiti u interes javnosti za srpske i balkanske teme. 4) Jedan je opći razlog možda i najvažniji. Podlistak (feljton) je obično bio slobodnija, otvorenija rubrika, manje vezana za osnovne tendencije novina. Konzervativni listovi znadu donositi literarne i druge tekstove koji nisu baš u skladu s konzervativnim idejama, vladini listovi djela opozicionih književnika, građanski listovi tekstove s ne baš građanskim mislima — sve to u »laganoj« rubrici za feljtone.¹⁹ Te su opće okolnosti bile pogodne i za objavljivanje studije o Markoviću.

4.1.2. Vratio bih se, ukratko, na pitanje autora. U toku izlaženja lista »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund« D. Lihl sudjeluje — urednički i autorski — i u srpskim temama tog lista. Studija o Markoviću nastavak je toga njegovog interesa. Poznavao je srpsku i srednjoevropsku socijalističku štampu i literaturu. Pozna je međunarodni radnički pokret i socijalističke ideje. Ima i opće obrazovanje.

Lihl je imao Markovićeve knjige. Neke je poklonio u siječnju i svibnju 1877. knjižnici tipografskog društva.²⁰ To su (prema ne baš preciznim zapisničkim podacima koje ovdje dopunjujem) »Nekoliko članaka« (Pančevo 1871) i »Načela narodne ekonomije ili nauke o narodnom blagostanju — po N. G. Černiševskom izradio Svetozar Marković« (sveska I, Beograd 1874). Napomenimo da se u »Agramer Presse« izričito govori o tom svesku i da je autor obaviješten i o drugom i trećem svesku. Lihl se koristio mogućnošću da u prijelaznom razdoblju o kojemu smo govorili iskoristi svoje poznavanje Markovićeve života i djela u novinarskoj aktivnosti koja mu je imala otvoriti nove životne mogućnosti i ostvarenje građanskoga društvenog uspona. Takve prijelazne životne i idejne situacije nisu izuzetne u povijesti radničkog pokreta.

4.1.3. Zanimljiv je odnos između D. Lihla i J. Franka. Kao predsjednik tipografskog društva Lihl je u oštrom sukobu s Frankom zbog društvene podrške štrajku u tiskari »Agramer Presse« koji je započeo 26. svibnja 1877. Oni polemiziraju u novinama i na javnoj skupštini 1. lipnja 1877. na kojoj je oštro napadnut, zbog štrajka i politički, Frankov list.²¹ Međutim, stvari su se »sredile«. Frank je otpustio štrajkaše, a tipografsko društvo odustalo je od potpore štrajku i političke akcije protiv tiskare. Društvo još nije bilo postalo moderni sindikat. Njegove su glavne

¹⁹ Ovdje nema potrebe analizirati obilježja te rubrike u štampi XIX st. Navođem samo jedan ilustrativni primjer, o kojemu sam i sam pisao. Pravaški je, dakako i protusocijalistički, tjednik u Slav. Brodu, »Posavska Hrvatska«, donosio 1895/96. opsežan podlistak »Pobirci iz Amerike« (kao autor je označen »Stevo Lucić iz Londona« koji je doista postojao i bio je socijalist, no pisac je zapravo Miloš Krpan, socijalist blizak anarhizmu) u kojemu se na pojedinim mjestima hvale Marx i Engels i brani socijalizam. Usp. V. Oštrić, Pisma Hinka Sirovatke dru Vatroslavu Brliću, 1895—1896. Prilog gradi o pravaškim radnicima, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1974, 103.

²⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Savez grafičkih radnika Jugoslavije, k. 34, Zapisnici 1873—1878, 209, 215. V. Oštrić, Socijalisti u Hrvatskoj i Svetozar Marković, n. dj., 498.

²¹ Usp. M. Despot, o. c., 392—398. I. Kovačević, Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869—1878), Zbornik, 10, Slav. Brod 1973, 6—7. V. Oštrić, Veze i suradnja tipografa u Hrvatskoj s tipografima u Austriji (1838—1898), Zbornik, 12, Slav. Brod 1976, 9.

funkcije potporne i kulturne, a sindikalne su u drugom planu. Smanjila se angažiranost i utjecaj socijalista i društvo je u nizu pitanja tih godina retardiralo, u odnosu na razdoblje 1868—1875. Nakon što se situacija oko tiskare smirila i društvo se, za dulje vrijeme, organizaciono zatvorilo i u djelatnosti ograničilo nije bilo prepreka da se susretu Lihlova namjera da piše o Markoviću i Frankovi razlozi da tu suradnju prihvati. Do toga čak dolazi za kratko vrijeme od lipnja do kolovoza 1877. godine.

4.1.4. Studija o Markoviću pojavljuje se na izmaku socijalističkog razdoblja života Dragutina Lihla. On je zaokupljen drugim preokupacijama, bavi se drugim poslovima. To je i inače životna sudbina niza socijalista prve generacije, a i kasnije, u našim zemljama. Lihl je do smrti aktivan u javnom životu Zagreba.²² Bio je, na primjer, prvi ravnatelj okružne bolesničke blagajne u Zagrebu 1893—1897, veoma važne ustanove modernog socijalnog osiguranja za zagrebačko radništvo. U akciji preuzimanja uprave blagajne, na prvim izborima, u svoje ruke (radnici nemaju političko pravo glasa, pa ti izbori imaju za njih političko značenje) zagrebački socijalisti kritiziraju Lihla, a da, čini se, i ne znaju da je bio istaknuti član zagrebačkog socijalističkog aktiva 70-ih godina.

5. Vrijedno je istraživati određene spona koje povezuju avangardni krug prvih socijalista u pojedinim jugoslavenskim zemljama. Oni su suvremenici Prve internacionale, a ulaze i u razdoblje između dviju internacionala. To je i razdoblje određene krize međunarodnog radničkog pokreta i, također, početaka pokreta u našim zemljama. Obnova pokreta pripada razdoblju Druge internacionale.

5.1. Određene se veze nastavljaju i obnavljaju. Spomenut ću i podsjetiti da je krug srpskih socijalista pokušao 1895. godine obilježiti 20. obljetnicu Svetozareve smrti. Naišli su na određene zapreke od vlasti u Beogradu. Treba istaći da su se toj akciji pridružili socijalisti u Hrvatskoj. Glavni odbor Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji šalje u povodu proslave pozdravni brzojav Zanatlijsko-radničkom savezu,²³ a posebno je obilježena 20. obljetnica Markovićeve smrti u *Svibanjskom spisu* za 1895. godinu. — Prvi su Svibanjski spis objavili 1894, čini se da nije sačuvan, znamo za osnovni sadržaj. I u njemu dolaze do izražaja relacije s našim prvim socijalistima. U prvom Svibanjskom spisu zastupljen je Vaso Pelagić kojega socijalisti u Hrvatskoj veoma cijene kao jednog od začetnika socijalizma na jugoslavenskom prostoru.²⁴ — Drugi Svibanjski spis, za 1895. godinu, prvi koji je sačuvan, kao uni-

²² Za istraživanje njegova života vrlo su korisni nekrolozi objavljeni u zagrebačkoj štampi 1900. godine. Na ovom mjestu neću ih sve citirati. Niz podataka donosi, npr., časopis »Hrvatski planinar« (III/1900, br. 3, 1. ožujka, 44—45). Lihl je bio tajnik Hrvatskog planinarskog društva. Između ostalog, autor je nekoliko publikacija različitih vrsta.

²³ *Sloboda*, 21. III 1895. V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Prilozi* 5, Sarajevo 1969, 306.

²⁴ Više o tome: V. Oštrić, o. c., posebno 303—309.

kat, u znaku je Svetozara Markovića, čovjeka koji je jedan od razvijenijih, zrelijih utemeljitelja socijalizma na našem prostoru.²⁵ Na petoj stranici objavljen je poznati portret S. Markovića. Članak »Sjećanje na Svetozara Markovića« (str. 6) zanimljiv je, pokazuje dobru obaviještenost. Autor se potpisao pseudonimom »En avant!« koji nalazimo ispod još nekih tekstova u socijalističkoj štampi. Vrijedno je ponešto citirati iz tog članka.

»Ima ljudi, kao što ima i naroda koji dođu i prođu neopaženi kroz ovaj svijet, i utonu u pučinu prošlosti baš kao da ih nije bilo na ovome svijetu. A ima ih opet koji kao da su koracali kroz ovaj svijet gvozdenim stopama, pa su svuda, kud god su prošli, ostavili gvozdena tragove svoje snage, uma, obrazovanosti, — u obće svojega silnog uticaja na poznija pokoljenja.

Ljudi jaki i silni umom djelujući na svoju okolinu i suvremenike, djeluju i na poznije naraštaje blagotvorno ili zlo, a tim samim i na sudbinu svojega naroda.

[...] Prije dvadeset godina ugasio se život jednoga čovjeka riedkih sposobnosti i velikoga uma, čije će se ime za dugo spominjati s poštovanjem i priznanjem, čija se djela i danas čitaju kao da su juče napisana.«

To je uvodni dio članka. Nakon opisa Markovićeve života i smrti kaže se: »To je u kratko život čovjeka, čiju sliku donosimo napried, ali čiji plodotvoran reformatorski rad treba dobro proučavati pa o njemu pisati.« U članku se spominju »Celokupna dela« Svetozara Markovića (riječ je o izdanju u 8 knjiga, 1889—1893; većina svezaka — 4—8 — izdanje je knjižare Lj. Joksimovića kojega autor članka i spominje), vidi se da autor zna za njih i koristi se njima.

Na kraju članka autor aktualizira Svetozara kad kaže:

»Mlađi ljudi u Srbiji sad se grupišu u jedno kolo socijalističko pod zastavom koju je Svetozar Marković razvio za preporod narodni. Policija reakcionarske biogradske vlade goni ih i rastjerala ih je sa spomena priređena S. Markoviću, ali tim nije rastjerala načela i misli njegove, nego ih još više oživljava i ojačava.

Tako to uvijek biva sa gonjenjem narodnih ideja.«

Tako se zagrebački socijalistički aktiv, tada već jezgra Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, pridružuje toj Svetozarevoj obljetnici.

Takve se niti veza između pokoljenja nastavljaju i dalje.

5.2. Htio bih još jednu od njih pokazati. Unikat Svibanjskog spisa za 1895. godinu ima zapis o svom vlasniku. Došao je u ruke jednom od seljaka socijalista kojih ima prilično u Srijemu i Slavoniji baš na sredini 90-ih godina i on se na dva mjesta ovako potpisao: »29/1. 1897. dobi ovaj spis: Ignjat Novaković, socijalista Markušica«. Spis je morao biti u

²⁵ 1. svibnja 1895. Nakladom uredništva časopisa »Sloboda«, Tisak Srpske štamparije u Zagrebu, 8 str. Primjerak u Arhivu Hrvatske, Zbirka Stampata (K-16), sign. 121/23. Više o njemu: M. Despot, Svibanjski spis iz 1895. godine. Zanimljivo otkriće uz izložbu u Povijesnom muzeju Hrvatske, *Telegram*, 472, 16. V 1969, 3.

proljeće te godine zaplijenjen, očito prilikom hapšenja vlasnika, u sklopu represalija Khuénova režima protiv Socijaldemokratske stranke i posebno protiv seljaka socijalista u slavonsko-srijemskim županijama banske Hrvatske.²⁶ Tako je i dospio u današnju zbirku stampata Arhiva Hrvatske.

Eto, tako je i Svetozar Marković, posredstvom zagrebačkog Svibanjskog spisa, dvadesetak godina poslije svoje fizičke smrti, pridonio socijalističkom obrazovanju slavonsko-srijemskih seljaka socijalista — povijesne pojave koja u povijesti socijalizma na našem tlu povezuje Hrvatsku i Vojvodinu.

5.3. U isto je vrijeme Svetozar Marković pridonosio socijalističkim opredjeljenjima i obrazovanju mladih intelektualaca u Vojvodini, odnosno u Srijemskoj županiji banske Hrvatske.

O jednom takvom, markantnom primjeru — o Vasi Stajiću kao učeniku Svetozara Markovića — govorio je na skupu Arpad Lebl. Njegov je prilog diskusiji objavljen (243—245), na žalost, posmrtno.

Dodao bih zapisu njegova izlaganja nekoliko napomena. Arpad Lebl je za svoje kazivanje imao izvanrednu izvornu podlogu u zbirci Stajićevih tekstova koju je priredio za štampu i snabdio opsežnim znanstvenim aparatom.²⁷ Ta je knjiga, koja se danas više ne može dobiti, možda pomalo zaboravljena, pa ću se ovdje ukratko njom koristiti kao izvorom za odnos Vase Stajića prema Svetozaru Markoviću. Stajić je sa svojim gimnazijskim drugovima sudjelovao u obilježavanju 20. obljetnice Markovićeve smrti: nabavili su i raspčavali portret S. Markovića i Balugdžićevu brošuru o njemu (Uspomena na dvadesetgodišnji pomen Sv. Markovića, Beograd 1895). Citirajući svoj popis knjiga iz 1896. godine Stajić spominje ove Markovićeve knjige: Načela narodne ekonomije, Srbija na Istoku, Realnost u poeziji, Oslobođenje ženskinja.²⁸

Potanja analiza svih spomena S. Markovića i njihova konteksta u spomenutoj knjizi potvrđuje teze Arpada Lebla o Stajićevu odnosu prema Markoviću. Marković je jedna od bitnih ličnosti u oblikovanju Stajićevih društvenih pogleda.

6. U ovom prilogu želio sam predočiti i primjerima obrazložiti i misao da Svetozar Marković posredstvom svog djela na određen način živi i dalje i u tome se uspostavljaju veze između različitih pokoljenja: avangardnog pokoljenja prvih socijalista na jugoslavenskom prostoru kojemu pripada i Svetozar Marković s onim nasljednicima koji organiziraju socijalistički pokret u razdoblju Druge internacionale, a na odre-

²⁶ Markušica je selo u tadašnjem vukovarskom kotaru, a I. Novaković aktivan i jasno opredjeljen socijalist. Niz podataka o njemu donose »Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908«, Sabrao i uredio A. Radenić, Novi Sad 1955. Na procesu u Sremskoj Mitrovici 1897. osuđen je na pet mjeseci zatvora. Neke njegove izjave pokazuju da je bio zanimljiva ličnost.

²⁷ Politički spisi Vase Stajića, Izabrani politički i ideološki spisi. Izbor i objašnjenja A. Lebl, Novi Sad 1963.

²⁸ Politički spisi, o. c., 14, 17, 18—19 (autobiografski zapisi »Kako sam postao socijalista«, »Karakter moga socijalizma«, »Kako sam doznao za Svetozara Markovića«).

đen način vode računa i o svojim pretečama i u tome se sjedinjuju socijalisti iz različitih naših zemalja. Niti tih veza povezuju, na primjer, socijalističke aktiviste u Beogradu i u Zagrebu, seljake socijaliste u Srijemu i Slavoniji, gimnazijalce u Srijemskim Karlovcima. Takve se veze nastavljaju i dalje.²⁹

Povrh toga želio sam obrazložiti i uvodnu misao da je zbor »Svetozar Marković, omladina i marksizam« izvor određenih poticaja za daljnja istraživanja, između ostalog, o Svetozaru Markoviću na širem prostoru naših zemalja, odnosno u vremenu i pokoljenjima nakon njegove smrti.

²⁹ Na samom skupu govorio sam, u povodu izlaganja A. Lebla, o primjeru utjecaja V. Stajića na tipografa Aleksandra Tajkova (str. 247). Oba su se Vojvođanina našla, upoznala i surađivala u Senju (Stajić je došao kao maturant u senjsku gimnaziju, a Tajkov u mjesnu štampariju), 1897/97. Više o tome: V. Oštrić, O počecima radničkog pokreta u Senju 1874—1914, c) Senjska dačko-tipografska socijalistička grupa, 1897/98, *Senjski zbornik*, VII, 1979, 29—33.